

Tweetalig Auris-taalbeleid voor het onderwijs aan doven en slechthorenden

Versie 2019

Inhoud

- Inleiding
- 1. De doelgroep
- 2. Missie en visie
- 3. Taalaanbod en instructietaal
- 4. Taalonderwijs
 - Doelen
 - Leerlijnen
 - Didactiek
 - Taalonderwijs
 - Nederlands
 - Mondelinge taalvaardigheid
 - Taalbeschouwing
 - Spellen
 - Stellen
 - Nederlandse Gebarentaal
 - Lezen
- 5. Infrastructuur
- 6. Medewerkers
- 7. Ouders en anderen uit de omgeving van de leerlingen
- Literatuur

INLEIDING

Het taalbeleid van Auris is ook leidend voor het tweetalig onderwijs aan doven en slechthorenden (D/SH)¹, maar gaat niet gedetailleerd in op deze doelgroep. In dit specifieke taalbeleid voor tweetalig onderwijs aan doven en slechthorenden komen specifieke doelgroep gebonden accenten wel aan de orde.

1. DE DOELGROEP EN SCHOLEN

Auris kent twee locaties waar tweetalig onderwijs aan dove en slechthorende leerlingen wordt gegeven: de Polanoschool voor D/SH leerlingen tussen de drie en twaalf jaar oud (groep 0 t/m 8) en Fortaal waar een speciale afdeling is voor D/SH leerlingen tussen de vier en acht jaar oud (groep 1 t/m 4). Leerlingen bezoeken deze locaties omdat ze doof of slechthorend zijn en omdat de Commissie van Onderzoek (CvO) bepaald heeft dat zij baat hebben bij een intensief arrangement en dus toelaatbaar zijn op de school². De volgende vier groepen kunnen onderscheiden worden:

- slechthorende leerlingen (SH);
- slechthorende leerlingen met een verstandelijke beperking (SH-MG);
- dove leerlingen (D);
- dove leerlingen met een verstandelijke beperking (D-MG).

De Polanoschool kent een speciale afdeling voor de leerlingen met een beperking, Fortaal richt zich op reguliere D/SH leerlingen.

Steeds meer dove en zwaar slechthorende (D/SH) kinderen krijgen op steeds jongere leeftijd een cochleair implantaat (CI). Leerlingen zonder CI dragen meestal conventionele “achter-het-oor”-hoortoestellen. Wanneer na intensieve hoortraining blijkt dat hoortoestellen niets toevoegen aan de auditieve mogelijkheden hoeft een leerling geen hoortoestel meer te dragen.

2. MISSIE EN VISIE

Auris wil de leerlingen binnen de scholen zo snel mogelijk zo taalvaardig maken, dat zij kunnen deelnemen aan het reguliere onderwijs en/of de maatschappij³. Ook de tweetalige locaties voor D/Sh leerlingen streven dit na. Zij willen bovendien de leerlingen de mogelijkheid geven om deel uit te (gaan) maken van zowel de ‘horenden gemeenschap’ als van de ‘doven en slechthorenden gemeenschap’ of om voor één van beide te kiezen. De gemeenschap van de horenden is de dominante wereld. Het heeft dan ook veel voordelen als de leerlingen zo vaardig worden in het Nederlands dat zij deze taal moeiteloos kunnen begrijpen (mondeling d.m.v. horen en/of spraakafzien en schriftelijk d.m.v. lezen) en produceren (spreken en schrijven). Voor een deel van de leerlingen geldt echter dat het Nederlands een moeilijke taal is en blijft. Voor hen biedt de ‘gemeenschap van de Doven en Slechthorenden’ met de Nederlandse Gebarentaal (NGT) uitkomst. Ook voor een deel van de slechthorenden geldt dat zij deel van die gemeenschap willen (gaan) uitmaken⁴. Daarom spelen in het taalaanbod en –onderwijs aan alle leerlingen op de school zowel het Nederlands (al dan niet ondersteund met gebaren) als de Nederlandse Gebarentaal een rol.

¹ Auris-taalbeleid, 2015

² Zie Auris-taalbeleid, 2015.

³ Zie Auris-taalbeleid, 2015.

⁴ Isarin, 2008^a

Hoe groot of hoe klein die rol is hangt af van de onderwijsbehoefte van de leerling. In de loop der jaren kan die rol dan ook veranderen.

Beheersing van de NGT kan ook belangrijk zijn voor als – later – in het regulier onderwijs gebruik gemaakt gaat worden van een tolk die het gesproken Nederlands van de leerkracht daar omzet in een taal die de leerlingen moeiteloos kan waarnemen.

3. TAALANBOD EN INSTRUCTIETAAL

Taalaanbod is de taal die de leerlingen aangeboden krijgen van volwassenen in alledaagse situaties en bij de lessen. Een bijzondere vorm van taalaanbod is de instructietaal: de taal die gebruikt wordt om in een les iets uit te leggen.

De tweetalige locaties voor D/SH hechten er aan een taalaanbod te garanderen dat goed toegankelijk is voor D/SH leerlingen. De taal die in principe voor iedereen (visueel) toegankelijk is, is de NGT. Deze taal kan op een vergelijkbare manier verworven worden als een gesproken taal. Het probleem is echter dat de meeste ouders deze taal niet of niet voldoende beheersen, dat deze taal niet de dominante taal in de Nederlandse samenleving is en dat deze taal geen schriftvorm kent. Ook is het niet zo dat de NGT de sterkste taal is van alle leerlingen. Daarom wordt ook het Nederlands op school veel gebruikt in het taalaanbod, al dan niet ondersteund met gebaren (NmG).

Het taalaanbod de tweetalige locaties voor D/SH is tweetalig: Nederlands (al dan niet in de vorm van NmG) en NGT. Hoe groot het aanbod is in een bepaalde taal, loopt uiteen en is (ook) afhankelijk van de onderwijsbehoefte. De keuze voor een bepaalde instructietaal is – tenzij daar speciale redenen voor zijn - *niet* gekoppeld aan een vak of een tijdstip. Het is bijvoorbeeld *niet* de bedoeling dat een bepaald vak altijd in één bepaalde taal wordt gegeven of dat 's ochtends een bepaalde taal wordt gebruikt en 's middags een andere.

Op de school werken NGT- en NmG-vaardige medewerkers.

De afspraak is dat de dove medewerkers in contact met leerlingen de NGT gebruiken en horende medewerkers het Nederlands (al dan niet ondersteund met gebaren), tenzij de horende medewerkers ook vaardig genoeg zijn in de NGT: dan kunnen zij – afhankelijk van de situatie – kiezen welke taal ze gebruiken. In onderlinge, collegiale, contacten staat het de medewerkers vrij een taal te kiezen, zolang dit maar niet betekent dat collega's of leerlingen van het gesprek uitgesloten worden. In contacten met leerlingen kiezen horende leerkrachten, onderwijsassistenten en logopedisten bewust en beargumenteerd voor het al dan niet toepassen van ondersteunende gebaren (NmG). Dat geldt met name bij individuele leerlingen en in lessituaties. De keuze mag ook dan niet leiden tot het buitensluiten van andere aanwezigen.

Het taalaanbod en het onderwijs in de groepen wordt gegeven door horende en dove groepsleerkrachten, horende en dove onderwijsassistenten, logopedisten en NGT-docenten. Zo krijgen de leerlingen een voldoende taalaanbod in beide talen.

Buiten de klas, bijvoorbeeld op het schoolplein, gebruiken de meeste horende medewerkers NmG en de dove medewerkers (zoals altijd) NGT. Op die manier is het taalaanbod toegankelijk voor alle aanwezige leerlingen. Wanneer grote groepen leerlingen bereikt moeten worden, zoals bij het voorleesontbijt, worden er twee talen gebruikt: Nederlands (met

versterkingsapparatuur en met ondersteunende gebaren) en NGT. Het gesproken Nederlands of de NGT wordt vertaald door een tolk.

Ook wanneer een groep een excursie maakt waarbij “mensen van buiten” informatie geven (b.v. in een museum, dierentuin of bibliotheek) schakelt de school een tolk in⁵. Op die manier krijgen de leerlingen een professionele NGT-(of NmG)-vertaling en raken ze al op jonge leeftijd vertrouwd met het omgaan met een tolk. Belangrijk is dan wel dat de inzet van de tolk wordt voorbereid en nabesproken (reflecteren) door de groepsleerkracht en/of NGT-leerkracht.

In hun onderlinge communicatie mogen de leerlingen hun eigen taalkeuze maken, wederom met dien verstande dat zij in hun gesprek niemand mogen buitensluiten.

4. TAALONDERWIJS

Niet alleen het taalaanbod, maar ook het taalonderwijs op de tweetalige locaties voor D/SH is tweetalig. Dat wil zeggen dat voor alle leerlingen het vak Nederlands⁶ en het vak NGT op het rooster staat⁷.

Uitgangspunten

Het taalonderwijs op de Aurisscholen – en dus ook op de tweetalige locaties voor D/SH - is doelgericht omdat dat de beste resultaten oplevert.

Taalonderwijs

Het taalonderwijs bestaat uit de volgende vakken:

- Nederlands;
- lezen (ontluikende geletterdheid, technisch lezen, begrijpend lezen);
- Nederlandse Gebarentaal.

Op het rooster staat altijd vermeld welke taal aan de orde is (op het rooster staat dus niet *taal*, maar *Nederlands* of *NGT*).

Nederlands en NGT zijn op elkaar afgestemd. Voor de meeste groepen op de Polanoschool gebeurt dit door gebruik te maken van de speciaal voor het dovenonderwijs ontwikkelde tweetalige methoden (zie hieronder); Fortaal gebruikt de thema's van ICP.

Voor leerlingen die noch in staat zijn Nederlands te leren, noch NGT werkt de Polanoschool met de Leerlijn Communicatieve Redzaamheid.

Met Lexicon in de Weer

Woorden of gebaren worden wel de motor van de taalverwerving genoemd: een grote woorden/gebarenschat stimuleert de taalverwerving. Een grote gebaren/woordenschat is niet alleen van belang voor de communicatie, maar ook voor de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling van de leerlingen. Het leren van nieuwe woorden en gebaren neemt dan ook een belangrijke plaats in in het onderwijs aan D/SH. Voor dat onderwijs maakt Auris gebruik van de methodiek *Met Woorden in de Weer*. Omdat op de tweetalige locaties niet alleen het leren van woorden belangrijk is, maar ook het leren van gebaren, heet de methodiek daar *Met Lexicon in de Weer*.

⁵ De school betaalt de tolk.

⁶ Met uitzondering van die leerlingen die ook na jaren onderwijs geen Nederlands hebben leren verstaan (spraakafzien), spreken, lezen en schrijven.

⁷ Zie voor de basis-urentabel tabel 1.

Nederlands⁸

Het vak Nederlands kent de volgende onderdelen:

- mondelinge taalvaardigheid,
- taalbeschouwing,
- spellen,
- stellen.

De verschillende onderdelen worden zo veel als mogelijk is in samenhang met elkaar gegeven. Nederlands met Gebaren (NmG) is geen vak of doeltaal, maar alleen een middel om het Nederlands meer toegankelijk te maken en om Nederlands te leren.

Mondelinge taalvaardigheid richt zich op het spreken en verstaan/begrijpen van gesproken taal. Dat laatste kan gebeuren via het horen (auditief) en/of via spraakafzien (liplezen). Mondeling taalvaardig worden, is voor D/SH leerlingen niet altijd eenvoudig. Vandaar dat de school speciaal ter ondersteuning van dit onderdeel logopedisten in dienst heeft. Zij stellen samen met de groepsleerkrachten de doelen op en samen bepalen zij de inhoud van de lessen mondelinge taalvaardigheid. Deze lessen kunnen plaatsvinden met de hele groep (meestal gegeven door de groepsleerkracht), in kleine groepjes (gegeven door logopedisten en/of de horende groepsleerkrachten) of individueel (meestal door de logopedist). In principe vindt individuele logopedie alleen plaats voor onderdelen van mondelinge taalvaardigheid die leerlingen niet in groepsverband gegeven kunnen worden. De logopedisten richten zich met name op de onderdelen hoortraining⁹ en/of spraakafzien, articulatie, stemgebruik, woordenschat, zinsstructuren en pragmatiek¹⁰.

Wanneer blijkt dat individuele logopedie geen toegevoegde waarde (meer) heeft kan de Commissie van Leerlingzorg (CvL) besluiten (tijdelijk) te stoppen met individuele logopedie. In principe gaat het daarbij om twee soorten leerlingen:

- leerlingen die een leeftijdadequate score op de toetsen halen of
- leerlingen bij wie al geruime tijd geen vooruitgang te zien is.

Voor de eerste groep zal het Nederlands waarschijnlijk de belangrijkste taal worden, voor de tweede groep is dat de NGT.

De Commissie van Leerlingzorg kan ook besluiten dat leerlingen die na een aantal jaren onderwijs niet hebben leren spreken en spraakverstaan (horen/spraakafzien) niet langer les krijgen in mondelinge taalvaardigheid. De vakken lezen en Nederlandse Gebarentaal zijn dan extra belangrijk.

Taalbeschouwing richt zich op het begrijpen en maken van zinstructuren en op woordenschatontwikkeling. Taalbeschouwing kan – mede afhankelijk van de mogelijkheden van de leerling – mondeling en/of schriftelijk plaatsvinden. De inhoud en doelen van de lessen taalbeschouwing en mondelinge taalvaardigheid zijn op elkaar afgestemd.

*Spellen*¹¹, het correct kunnen schrijven van woorden, wordt op school duidelijk onderscheiden van het lezen. Lezen is *begrijpen* van geschreven tekst, spellen het *produceren* er van. In de beginfase van het spelonderwijs sluit het leren spellen aan op het leesonderwijs: eenvoudige leeswoorden komen aan bod in de spellingslessen. Daarna is er voor de leerlingen die dat kunnen een aparte spelmethode.

⁸ Zie de Leerlijn en Leerroudekaarten Nederlands.

⁹ A.d.h.v. de Leerlijn Luisteren.

¹⁰ M.b.v. o.a. het Werkplan Nederlands.

¹¹ Zie de Leerroudekaarten Spellens.

Stellen, het opschrijven van een verhaal, een gedachte of een betoog, is bijna voor alle mensen moeilijk. Dat geldt eens te meer voor leerlingen die het Nederlands (nog) niet goed beheersen. In eerste instantie is het doel van het stelonderwijs niet per se het *correct* verwoorden van gedachten, maar het *begrijpelijk* verwoorden van gedachten. De eisen die aan de stelopdrachten worden gesteld, sluiten aan bij dat wat er is aangeboden in de lessen mondelinge taalvaardigheid en taalbeschouwing.

Nederlandse Gebarentaal (NGT)

Het vak NGT kent de volgende onderdelen:

- manuele taalvaardigheid
- tekstuele vaardigheden
- taalbeschouwing

De realisering van de leerdoelen NGT is met name belangrijk voor die leerlingen die profijt hebben van een NGT-aanbod, voor wie de NGT (nog) de sterkste taal is en/of leerlingen die niet erg vaardig in (het gesproken) Nederlands kunnen worden of zijn en/of leerlingen die ook niet kunnen leren lezen. Met name voor jonge leerlingen is het NGT-onderwijs erg belangrijk voor de uitbreiding en verdieping van het lexicon, voor de ontluikende geletterdheid en voor hun cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling. Ook voor leerlingen die in het reguliere onderwijs gebruik willen maken van een tolk, zijn gebaat bij een hoge NGT-vaardigheid. Als er dan een tolk NGT wordt ingezet, kunnen zij zonder al te veel extra inspanningen de lesstof tot zich nemen.

Leerlingen die nieuw op school komen zonder gebaren te kennen, krijgen extra NGT-les zodat ze zo snel mogelijk deel kunnen gaan nemen aan het onderwijs.

Lezen¹²

Lezen is het begrijpen van schriftelijke taal. Het vak lezen bestaat uit de onderdelen ontluikende geletterdheid, technisch lezen en begrijpend lezen. In de onderbouw is er specifieke aandacht voor het puur technische leren lezen; in de midden- en bovenbouw is lezen is altijd ook gericht op begrip.

Ter voorbereiding op het zelf lezen, neemt interactief voorlezen een belangrijke plaats in in het onderwijs.

Leren lezen is zo belangrijk voor ook de verdere ontwikkeling van de leerlingen dat het een van de indicatoren is voor het uitstroomprofiel van de leerlingen: een leerling kan niet hoger uitstromen dan het leesniveau dat hij behaalt omdat het lezen van teksten in het (vervolg)onderwijs een belangrijk middel is om te leren. Wel is het een gegeven dat de scores op de Cito-toetsen niet altijd een goed beeld geven van de potenties van leerlingen. Scores op methodegebonden en de inzichten van leerkrachten zijn daarom ook belangrijk.

Andere vakken en de urentabel

De tweetalige locaties voor D/SH gebruiken de Auris-urentabel¹³ als basis. Probleem is wel dat voor D/SH leerlingen vakken als *Oriëntatie op jezelf en de wereld*, *sociaal-emotionele vorming* (SEV) en *bewegingsonderwijs* nog belangrijker zijn dan voor andere leerlingen. Dat geldt voor het laatste ook omdat leerlingen vaak lang in taxi's zitten en thuis niet altijd met vriendjes spelen i.v.m. taal/communicatieproblemen. Het eerste vak is van groot belang omdat de leerlingen heel veel (incidentele) informatie missen en aangewezen zijn op expliciete

¹² Zie de Leerlijn en Leerroutekaarten Lezen

¹³ Auris schrijft voor de vakken Nederlands en lezen 12 uur voor. LIST (Lezen is top) raadt vier uur lezen per week aan voor leerlingen die moeite hebben met leren lezen.

informatieoverdracht. Zonder voldoende kennis van de wereld is bovendien begrijpend lezen onmogelijk. SEV is van groot belang omdat bekend is dat juist D/SH leerlingen kwetsbaar zijn in hun sociaal-emotionele ontwikkeling¹⁴.

Methoden

In het Schoolplan en op de Leerroutekaarten staan (o.a.) de methoden vermeld die de school gebruikt voor de vakken Nederlands en NGT. Voor lezen werkt de school met de Leerlijn Lezen voor het onderwijs van dove en slechthorende kinderen (2008).

Toetsen

Op beide locaties is een toetskalender aanwezig waarin de niet-methodegebonden toetsen staan vermeld.

De school gebruikt voor lezen en Nederlands Cito-toetsen. Het is binnen het onderwijs aan D/SH leerlingen overigens soms wel de vraag hoe betrouwbaar de Cito-uitslagen zijn voor deze leerlingen. Zij scoren namelijk vaak laag omdat hun Nederlandse taalvaardigheid (met name leeswoordenschat) te klein is om de aangeboden toets te maken. Ook bevatten de toetsen onderdelen waarop het leesonderwijs zich (nog) niet primair richt omdat eerst andere vaardigheden (zie de Leesleerlijn) van essentieel belang zijn. Over hoe hiermee om te gaan is er landelijk overleg (Sprong Vooruit).

De logopedische toetsen meten de vorderingen in de mondelinge taalvaardigheid van de leerlingen. De toetsen worden bij alle leerlingen afgenomen tenzij toetsafname (zonder ondersteunende gebaren!) niet mogelijk is door een te lage mondelinge taalvaardigheid en/of te beperkte mogelijkheid om gesproken Nederlands zonder ondersteunende gebaren te begrijpen. Als de vorderingen op de toetsen minimaal is, worden de toetsen minder vaak afgenomen.

Om de vorderingen in de NGT te meten, gebruikt de school onderdelen van de landelijke Toets Nederlandse Gebarentaal (TNGT)¹⁵.

Naast deze toetsen zijn er de methodegebonden toetsen. Deze toetsen geven inzicht in hoeverre een leerling de aangeboden stof uit de methode aan kan. Ook nu geldt echter wel weer dat de toetsuitslag beïnvloed kan worden door de lage Nederlandse taalvaardigheid (m.n. beperkte leeswoordenschat).

5. INFRASTRUCTUUR

Om het gesproken taalaanbod (meer) toegankelijk te maken voor D/SH leerlingen is, met name in de klassensituatie, het volgende gewenst:

- Soloapparatuur¹⁶;
- goede akoestiek in de lokalen;
- ondersteuning met behulp van gebaren.

Voor leerlingen die ervan kunnen profiteren, maken de tweetalige locaties voor D/SH in de van solo-apparatuur tijdens Nederlandstalige instructiemomenten en tijdens de lessen mondelinge taalvaardigheid (tenzij het niet past bij het doel van de les). Tijdens de lessen

¹⁴ Van Eldik, 2009

¹⁵ D. Hermans, H. Knoors & L. Verhoeven, *TNGT. Toetsbatterij voor de Nederlandse Gebarentaal*. Z.j.

¹⁶ Gebaseerd op onderzoek uitgevoerd door de school en het Erasmus MC; publicatie te verschijnen.

zelfstandig werken en NGT wordt de solo-apparatuur niet gebruikt. De batterijen van de leerlingen betaalt de school.

Met de CI-teams in Rotterdam en Utrecht is er regelmatig overleg over het gebruik van de apparatuur. Alle leerkrachten krijgen regelmatig instructie over een optimale toepassing van deze apparatuur.

De akoestiek van de lokalen is geoptimaliseerd. De leerlingen zitten zo dat zij elkaar en de leerkracht kunnen zien.

6. MEDEWERKERS

Om een tweetalig taalaanbod en –onderwijs mogelijk te maken, hebben de tweetalige locaties voor D/SH zowel medewerkers in dienst die (vooral) vaardig zijn in het Nederlands, ook met ondersteunende gebaren (NmG), als medewerkers die (vooral) vaardig zijn in de NGT. Om communicatie tussen dove en horende medewerkers en leerlingen mogelijk te maken, zijn zowel doven als horenden minimaal in staat gebruik te maken van een vorm van bimodale communicatie (b.v. Nederlands met Gebaren (NmG) of ‘Gebaren met Nederlands’).

Om na te gaan of horende nieuwe medewerkers wel of geen aanleg hebben voor het leren van gebaren maakt een gesprek met een dove gebarendocent en een ‘NGT-toets’ deel uit van de sollicitatieprocedure. Bij het aannemen van nieuwe, horende medewerkers is ook het duidelijk (maar niet overdreven) kunnen articuleren een criterium. Het zichtbaar articuleren (niet met je rug naar de klas) en het spreken met voldoende volume (maar niet te luid), zijn aandachtspunten bij de begeleiding van nieuwe, horende collega’s. Om het gesproken Nederlands te kunnen ondersteunen met gebaren moeten alle horende medewerkers vaardig zijn in NmG. Iedereen heeft een driejarige opleiding in of NmG of NGT gevolgd. Jaarlijks is er bijscholing.

Het Nederlands wordt onderwezen door de groepsleerkrachten. Voor de mondelinge taalvaardigheid zijn er ook logopedisten. Zij werken nauw samen met de groepsleerkrachten. Eén logopedist is geschoold in PROMPT, een aanpak die ingezet kan worden als het leren articuleren dat vereist en na toestemming van de leerling (omdat de aanpak vereist dat de logopedist het gezicht van de leerling aanraakt). Een aantal logopedisten is geschoold in het omgaan met leerlingen met sensorische informatieverwerkingsproblematiek.

Het onderwijs in de Nederlandse Gebarentaal wordt bij voorkeur verzorgd door dove en horende NGT-vaardige, bevoegde groepsleerkrachten en/of NGT-vakleerkrachten (minimaal hbo-niveau). Alleen horende medewerkers die beschikken over een diploma dat hun NGT-vaardigheid garandeert, kunnen NGT-aanbod en -onderwijs geven, medewerkers in opleiding kunnen dat na overleg met de taalkundige. In dat overleg wordt bepaald of hun vaardigheid voldoende is, welke aandachtspunten er nog zijn en welke begeleiding zij kunnen krijgen.

7. OUDERS EN ANDEREN UIT DE OMGEVING VAN DE LEERLINGEN

Ouders mogen met hun kind de taal gebruiken waarbij zij zich het prettigst voelen. Wel wordt alle ouders aangeraden om te leren gebaren in de vorm van ondersteunende gebaren of in de NGT.

In de onderbouw krijgen ouders ideeën aangereikt voor taalactiviteiten die aansluiten bij de thema's op school. Hiervoor wordt o.a. *De Tas vol Taal D/SH* gebruikt en de lexiconwebben van Met Lexicon in de Weer.

LITERATUUR

2015 Auris-taalbeleid. Gouda: Koninklijke Auris Groep

Bogaerde, B. van den, M. Buré & C. Fortgens

2008 Tweetaligheid en educatie. In: Baker e.a. (eds): *Gebarentaalwetenschap. Een inleiding*. Deventer: Van Tricht uitgeverij, 293-304

2007 *Compactblad 6. Dossiers vormen en protocolleren voor indicatie DOOf - DOOf-mg – SH-mg in Primair Onderwijs Voortgezet Onderwijs Middelbaar Beroepsonderwijs*. September 2007, p. 4

2010 *Datagestuurde Opbrengstgericht Passend Onderwijs. Werken aan kerndoelen, referenties, leerstandaarden, ontwikkelingsperspectieven, leerroutes, uitstroomniveaus en ... enzovoort met de leerresultaten als uitgangspunt*. Versie CI1,2,4-SO en SBO. WEC Raad, 2010

Eldik, Th van

1999 *Mental Health Problems of Dutch Youth With Hearing Loss as Shown on the Youth Self Report*. Rotterdam Erasmus Universiteit: proefschrift.

2005 *Mental Health Problems of Dutch Youth With Hearing Loss as Shown on the Youth Self Report*. In: *American Annals of the Deaf*, 150, p.11-16

Isarin, J.

2008^a Over erbij horen in verschillende werelden. In: Lem, T. van der & G. Spaai (eds): *Effecten van cochleaire implantatie bij kinderen. Een breed perspectief*. Deventer: 2008, 131-141

2008^b Zo hoort het. Dove kinderen in het CI-tijdperk: een participatieonderzoek. Twello: Van Tricht

Kienstra, M

2003 *Woordenschatontwikkeling. Werkwijzen voor groep 1-4 van de basisschool*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.

Knoors, H

2008 Cochleaire implantatie bij kinderen. Effecten op de ontwikkelingen mogelijke gevolgen voor het pedagogisch beleid. In: Lem, T. van der & G. Spaai (eds): *Effecten van cochleaire implantatie bij kinderen. Een breed perspectief*. Deventer: 2008, 27-65

Knoors, H. & M. Marschark

2014 *Mijn leerling hoort slecht. Een gids voor evidence based onderwijs*. Leuven/Den Haag

Nulft, D. van den & M. Verhallen

2002 *Met woorden in de weer. Praktijkboek voor het basisonderwijs*. Muiderberg: Coutinho.

Veenman, S. e.a.

1993 *Effectieve instructie en doelmatig klassenmanagement*. Pearson Assessment and Information.

Wallien, M., A. Drubbel & M. Soeters

2008 *Leerlijn lezen voor dove en slechthorende kinderen*. Sprong Vooruit

2001 *Leerplan tweetalig onderwijs. Nederlandse Gebarentaal en Nederlandse taal in het primair dovenonderwijs*. Rotterdam: CED